

Krležijana

Krleža i nacionalno pitanje

Krležu je nacionalno pitanje zaokupljalo cijeloga života, i to u mjeri koja višestruko nadilazi zanimanje drugih hrvatskih pisaca i intelektualaca za nacionalnu problematiku. U raznim razdobljima svoga djelovanja pisao je eseje i članke koji se mogu smatrati važnim priložima diskusiji o nacionalnom pitanju. Osim toga, obuzetost otvorenim problemima hrvatskoga naroda i drugih južnih Slavena, prije svega Srba, očituje se i u njegovim beletrističkim radovima, a utjecala je i na mnoge njegove životne korake i kulturne inicijative.

Nacionalno pitanje, termin kojim se u hrvatskoj političkoj publicistici i povijesnoznanstvenoj literaturi označuje ukupnost ideoloških predodžaba, političkih i stranačkih strategija i kulturnih stremljenja proizišlih iz nacionalne borbe i državotvornih nastojanja hrvatskoga i drugih južnoslavenskih naroda. Nacionalno pitanje južnoslavenskih naroda postalo je aktualno od vremena građanskih revolucija, kad se u Europi, koja se u 17. i 18. st. većim dijelom sastojala od nadnacionalnih i subnacionalnih zajednica, afirmirala građanska ideja nacionalne države, tj. predodžba o narodnom kolektivu kao osnovi i nositelju svih ustanova političkoga sustava i kulturnoga života. Dodatni poticaj aktualizaciji nacionalnoga pitanja u južnih Slavena bilo je uzmicanje Turaka u razdoblju od završetka 17. st. do balkanskih ratova. Ono je povećalo teritorij južnoslavenskih etničkih kolektiva, što je poticalo njihove državotvorne planove i prateće ideologije. Važan preduvjet za otvaranje specifično hrvatskoga nacionalnog pitanja bila je okolnost da su se slijedom pada Mletačke Republike i sloma Napoleonova europskoga poretka našle u sastavu Habsburške Carevine — uz sjevernu Hrvatsku i Slavoniju, koje su pod Habsburzima bile već otprije — Dalmacija (zajedno s teritorijima nekadašnje Dubrovačke Republike) i cijela Istra. Istina, one su ostale pod izravnom carskom vlašću, što je onemogućivalo njihovo ujedinjenje s Hrvatskom.

Evolucija hrvatskoga nacionalnog pitanja i njegovih odnosa prema nacionalnoj politici ostalih južnih Slavena, ako se zanemare njezine daleke anticipacije u formi tzv. baroknoga slavizma ili djelatnosti erudita i povjesničara iz 17. i 18. st., mogla bi se podijeliti na sljedeće faze: 1. Faza ilirskoga narodnog preporoda; u njoj se započelo kulturno ujedinjenje južnih Slavena katoličke vjere s teritorijâ nekada okupljenih u srednjovjekovnoj Kraljevini Hrvatskoj i Dalmaciji (Regnum Croatiae et Dalmatiae). 2. Razdoblje od ožujске revolucije 1848. do sloma revolucije u kolovozu 1849, kad je, u doba političkih nemira u Beču i njemačko-madžarskoga sukoba u Carevini, formuliran program ujedinjenja i samostalnosti Trojedne Kraljevine (Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije). 3. Doba stranačkih nacionalnih ideologija u razdoblju od sredine 19. st. do kraja I. svj. rata. Valja naglasiti da su teritorijalne pretenzije tih ideologija uglavnom nadilazile okvir Trojednice, bilo da su širile vjeru u mogućnost da se svi južni Slaveni ujedine pod hrvatskim imenom (Stranka prava) ili su imale u vidu uspostavu višenacionalne južnoslavenske zajednice s

manje ili više izraženim federalnim obilježjima (Strossmayer, Narodna stranka). Potkraj razdoblja proširio se, ponajviše u krugovima školske i sveučilišne mladeži, poseban oblik jugoslavenske ideologije, kojoj su svojstveni jugoslavenski »nadplemenski« nacionalizam i uvjerenje o primatu Srbije u procesu ujedinjenja. 4. Razdoblje I. svj. rata. S jedne strane, obilježeno je djelatnošću političara i ideologa koji su vjerovali u opstanak Carevine i mogućnost njezina preuređenja na federalističkoj osnovi, što bi rezultiralo stvaranjem južnoslavenske federalne jedinice s teritorijem od Triglava do Sarajeva ili — u skladu s nacionalno radikalnijim očekivanjima — nekom vrstom habsburške »velike Hrvatske«, tj. državom Hrvata i bosansko-hercegovačkih muslimana s granicom na rijeci Drini. S druge strane, u istom su razdoblju djelovali hrvatski političari u emigraciji (Trumbić, Supilo, Hinković i dr.), koji su, polazeći od predviđanja da Carevina neće preživjeti rat, radili na uspostavi južnoslavenske države Srba, Hrvata i Slovenaca. 5. Razdoblje međuratne Jugoslavije. U njemu se, zbog nepopustljiva stava središnje političke vlasti prema hrvatskim federalističkim zahtjevima i represivnih akcija protiv njihovih nositelja, obnovilo nacionalno pitanje; sada se ono, pod utjecajem unutrašnjih društvenih kretanja i svjetskopoličkih zbivanja, proširilo različitim socijalnim programima, napose po crti seljačke ideologije (Radić, Maček, HRSS/HSS) i ideologije radničkoga pokreta (KPJ i KPH). Glavni stranački nacionalni programi uglavnom nisu dovodili u pitanje opstanak Kraljevine SHS odn. Jugoslavije, zahtijevajući federalizaciju države; iznimka su bili ostaci predratnih pravaša i frankovaca, koji su od kasnih 20-ih i ranih 30-ih godina težište političke djelatnosti prenijeli u emigraciju, gdje su formirali ustaški pokret s političkim vodstvom i paravojnim odredima. 6. Razdoblje II. svj. rata. Na prostoru nekadašnje Trojednice i Bosne i Hercegovine, okrnjenu predajom istočnojadranskih teritorija od Zadra do Splita, ustaški je pokret uz pomoć Njemačke i Italije i pod njihovim jakim patronatom proglasio Nezavisnu Državu Hrvatsku. Njezino je unutrašnje uređenje slijedilo nacističko-fašističke poretke osovinskih država (zabrana političkih stranaka, ukidanje izbora, uvođenje rasnih zakona i koncentracijskih logora), a njezin je opstanak ovisio o sudbini osovinskih sila, prije svega Njemačke. Nakon što je Njemačka, a zajedno s njom i NDH, ušla u rat sa Sovjetskim Savezom, prosovjetska KPJ, ojačana različitim protivnicima NDH (antifašistima iz građanskih krugova, stanovništvom koje se našlo na udaru rasnih zakona i ideološke represije), započela je partizanski rat protiv vojnih odreda osovinskih sila i NDH. U programu KPJ, koja je partizansku aktivnost manjega ili većega opsega organizirala i na teritorijima izvan NDH, nacionalno pitanje Hrvata i drugih južnoslavenskih naroda imalo se razriješiti ponovnom uspostavom Jugoslavije kao federativno uređene države sa socijalističkim društvenim uređenjem. 7. Razdoblje nakon II. svj. rata. KPJ, koja je u raspletu rata preuzela vlast u Jugoslaviji, prestrujila je državu u savez šest federalnih jedinica, što se smatralo osnovom za rješenje nacionalnoga pitanja, dok se društveno uređenje, nakon kratka prijelaznoga razdoblja, ustrojilo po uzoru na sovjetski jednostranački totalitarizam. Nacionalno se pitanje u poslijeratnoj Jugoslaviji obnovilo zbog više razloga. Ponajprije, savezna je država svojom politikom i svojim nadnacionalnim ideologijama (bratstvo-jedinstvo, socijalistički internacionalizam) poticala jugoslavenski patriotizam na štetu identiteta i interesa pojedinih naroda; dalje, u ustanovama države, osobito u vojsci i u policiji, prevlast su imali pripadnici najvećega jugoslavenskog naroda, srpskoga, pa su se sukobi saveznih i republičkih instancija često svodili na sukobe srpskih i nesrpskih interesa; napokon, u novoj su se Jugoslaviji održali međusobno nespojivi ili otvoreno antagonistički nacionalizmi iz prethodnih razdoblja, napose program »velike Srbije«, koji se 80-ih godina počeo pretvarati u službeni program srpske i znatnoga dijela savezne politike, što je izazvalo oživljavanje nacionalnoga pitanja nesrpskih naroda u Jugoslaviji i raspad države. 8. Razdoblje nakon raspada Jugoslavije i promaknuća nekadašnjih jugoslavenskih republika u međunarodno priznate države.

Ideologije i politički pokreti proizašli iz nacionalnoga pitanja južnih Slavena trajno su nailazili na izvanjske otpore ili su bili u međusobnim interesnim sukobima. Iz hrvatske perspektive, prvi protivnici nacionalne emancipacije bila su dva povlaštena carevinska naroda, Nijemci i Mađžari. Njemačko i mađžarsko protivljenje poticalo je hrvatske ideologe i političare iz habsburškoga razdoblja da, u okviru različitih jugoslavenskih programa, rade na sintezi hrvatskoga i srpskoga nacionalnog pitanja, premda su se već u 18. st., a napose u prvoj pol. 19. st., javile naznake da

većina srpskih nacionalnih ideologija isključuje suradnju s Hrvatima, jer hrvatsku naciju ili uopće ne uzimaju u obzir ili je ograničuju na neštokavska područja Banske Hrvatske i Dalmacije. Opasnosti koje hrvatskim interesima prijete s raznih strana odn. njihovo uočavanje i neuočavanje, potaknuli su različite interpretacije hrvatskoga nacionalnog pitanja i raslojavanje na njemu zasnovanih političkih programa, što je do najjačega izražaja došlo u razdoblju od kraja preporoda do I. svj. rata, kad su u javnom životu uz monarhističke stranke istodobno djelovale stranke koje su vjernost Austro-Ugarskoj spajale s jugoslavenskom idejom, zatim stranke koje su podjednako odbijale Austro-Ugarsku i Jugoslaviju kao okvir rješenja nacionalnoga pitanja te napokon skupine i ideolozi s antiaustrougarskim i projugoslavenskim programom. Kolebanje između hrvatskih interesa i jugoslavenstva nastavilo se i nakon 1918, a u prikrivenoj formi, i za razdoblja socijalističke Jugoslavije.

Krležu je nacionalno pitanje zaokupljalo cijeloga života, i to u mjeri koja višestruko nadilazi zanimanje drugih hrvatskih pisaca i intelektualaca za nacionalnu problematiku. U raznim razdobljima svoga djelovanja pisao je eseje i članke koji se mogu smatrati važnim priložima diskusiji o nacionalnom pitanju. Osim toga, obuzetost otvorenim problemima hrvatskoga naroda i drugih južnih Slavena, prije svega Srba, očituje se i u njegovim beletrističkim radovima, a utjecala je i na mnoge njegove životne korake i kulturne inicijative.

Krleža se s nacionalnim pitanjem suočio u doba pred I. svj. rat, kao polaznik gimnazije i vojne škole, o čemu postoje neizravna svjedočenja u kasnijim memoarskim zapisima (*Djetinjstvo u Agramu, Izlet u Mađarsku* 1947) i u nekim njegovim beletrističkim radovima, napose u djelomično autobiografskom romanu *Zastave*. Za njegov tadašnji stav prema nacionalnom pitanju karakteristična je snažna osvjedočenost o ugroženosti Hrvata u Austro-Ugarskoj, odlučan antiaustrijanizam poduprt slutnjom o skorom raspadu Carevine, pozitivan odnos prema jugoslavenskoj misli i uvjerenje o važnosti Srbije za proces južnoslavenskoga ujedinjenja. Na oblikovanje ranoga Krležina nacionalnoga stajališta vjerojatno su utjecali sljedeći politički i kulturni autoriteti: Starčević, od kojega je Krleža prihvatio antiaustrijski stav i uvjerenje o srodnosti ili jedinstvu južnoslavenskih naroda, ne dijeleći, ipak, starčevićansko mnijenje o hrvatstvu svih južnih Slavena; Supilo, kojega je Krleža zamijetio u doba njegova sudjelovanja u Hrvatsko-srpskoj koaliciji i u vrijeme nakon Friedjungova procesa, više, dakle, kao ideologa zainteresirana za političku suradnju Hrvata i Srba, nego kao nacionalno isključiva pravaša; Rački, koji je Krležu zainteresirao svojim tezama o kulturnom jedinstvu južnih Slavena i historiografskim prikazima tema iz hrvatske i bosanske prošlosti; polemičan je bio stav mladoga Krleže prema organizacijama i funkcionarima projugoslavenske Nacionalističke omladine, premda je podudarnosti na idejnoj razini bilo.

Osim političkoga jugoslavenstva, Krležu su u doba njegova sazrijevanja privlačili i kulturni dometi južnoslavenskih naroda, mnogo je čitao srpske pjesnike (V. Ilića, A. Šantića), a neko se vrijeme zanosio i umjetničkim programima na crti jugonacionalističkih ideologija, npr. Meštrovićevim kiparstvom. Najvažnija pragmatička konzekvencija što ju je Krleža povukao iz svoje rane jugoslavenske orijentacije dva su njegova uzastopna ilegalna putovanja u Srbiju (1912, 1913).

Razlozi pozitivna stava mladoga Krleže prema jugoslavenskim ideologijama višestruki su. Ponajprije, u doba njegove mladosti jugoslavenski programi, bez obzira na neprovjerenost većine njihovih pretpostavaka i predviđanja, posjedovali su višu kulturnu razinu nego konkurentna austrohrvatska ili ekskluzivno nacionalna politika. Iza njih su stajale jake kulturne ustanove i ugledna imena tadašnje hrvatske kulture. Drugo, Krleža se s nacionalnim pitanjem susreo u ulozi pitomca austrougarske vojne škole. Tu je ulogu, jer je već naslućivao svoje buduće književno i kulturno poslanje, osjećao kao prisilu, što ga je izazivalo na intimno ili javno sukobljavanje sa svjetonazorskim osnovama službene austrijske politike i njezina militarizma, a jugoslavenstvo i idealizacija Srbije u tom su sukobu imali snagu subverzivna polemičkoga stava. Treće, Krleža je u svojoj mladosti, ali i kasnije, često izražavao dvojbu o sposobnosti Hrvata da sami postanu subjekt svoga nacionalnog pitanja. S jedne ga je strane mogla na to poticati objektivna programska dezorijentacija koja je vladala u hrvatskoj politici pred I. svj. rat. S druge strane, ima naznaka da je

Krleža svoju kajkavsko-zagrebačku zavičajnost odviše poistovjećivao s hrvatstvom uopće te da u njegovu osjećaju nacionalne vlastitosti nisu sva lica Trojedne Kraljevine i njezine kulturne prošlosti imala ravnopravan status. To se očituje u ograničenosti njegove hrvatske tematike na prostore Zagreba, Zagorja i Hrvatskoga primorja, zatim u ponešto hladnu odnosu prema dubrovačko-dalmatinskoj regiji, njezinim društvenim prostorima i njezinim piscima (Marulić, Gundulić, Vojnović, Tresić-Pavičić, Nazor) kao i u određenu precjenjivanju kajkavske komponente hrvatskoga narodnog kolektiva. Premda je takav doživljaj hrvatstva plodno djelovao na Krležin književni rad, na ideološkoj je razini poticao osjećaj da hrvatskim državotvornim projektima, ukoliko ne računaju s drugim južnoslavenskim narodima, nedostaje komponenta ljudske i teritorijalne kvantitete.

Od 1913, kad je prekinuo vojno školovanje, do kraja I. svj. rata, Krleža je objavio prve svoje dramske, pjesničke i publicističke radove i ušao u hrvatski književni život. Sudeći po njegovim tada objavljenim književnim djelima i člancima, kao i po kasnije objavljenim dnevničkim zapisima (*Davni dani*), nacionalne su ga teme u tom razdoblju privlačile manje nego u doba školovanja. Tome je, zacijelo, pridonio rat i stanje na frontama, koje je sve do 1917. bilo takvo da ga je Krleža mogao doživjeti kao da proturječi njegovim nacionalnopolitičkim prognozama. Njegova tadašnja razmišljanja o nacionalnoj problematici ostaju i dalje obilježena antiaustrijskim i projugoslavenskim stavovima, koji su se učvrstili za dviju posljednjih ratnih godina, kad su za njega poraz i raspad Austro-Ugarske postali pitanje vremena (*O našoj inteligenciji. Scene iz života jednog našeg hrvatskog odroda, napose poglavlje Konverzacija u jednom salonu godine devetstotinasedamnaeste*). Potkraj rata, ukratko je naznačio svoja nacionalnopolitička stajališta na marginama nekoliko novinskih prikazâ o aktualnome mađarskom političkom životu (*Hrvatska riječ*, kolovoz-prosinac 1918), najjasnije u člancima *Mađžari i naše narodno pitanje* i *Mađžari i južnoslavensko pitanje*. Ipak, u razdoblju nakon 1913. Krleža je svoj mladenački stav prema nacionalnom pitanju osjetno revidirao. Na to su, ponajprije, djelovali njegovi boravci u Srbiji (i Makedoniji), za kojih se suočio s manifestacijama ekonomske i kulturne zaostalosti Balkana, ali i s naličjem srpske državne politike, koja se nalazila pod znatnim utjecajem vojske i časničkih krugova. Dalje, i na temelju nepovoljnih socijalnih iskustava što ih je za rata stjecao u Zagrebu, Krleža se približio shvaćanju da nacionalno pitanje ne rješava sve probleme društva. Napokon, u istom se razdoblju, pod utjecajem socijalnodemokratskih ideja, ali i filozofske kritike idealizma (Schopenhauer, Nietzsche), promijenilo i Krležino viđenje odnosa između kulturne sfere i društvenoga života. Krleža sve manje vjeruje u sposobnost umjetničkih inspiracija i filozofskih zamisli da utječu na zbivanja u društvenom svijetu, a idealistički aktivizam koji je pratio njegovo najranije angažiranje u sklopu nacionalnoga pitanja, raspao se na dvije specijalizirane komponente, kulturnu i političku: Krleža istodobno pokazuje iznimno zanimanje za društveno pasivnu kasnograđansku umjetnost (simbolizam, impresionizam, neoromantika) i težnju izravnoj političkoj akciji (npr. sudjelovanje u radu zagrebačkih socijalnih demokrata). Iz te izmijenjene svijesti proizlazi i njegova sumnja u pokušaje da se nacionalni programi brane kulturnopovijesnim argumentima ili u mogućnost promicanja jugoslavenske ideologije umjetničkim sredstvima, o čemu svjedoči njegovo sve veće nepovjerenje u »kukuljevićansko-ilirske rodoljubne fraze« (*O našoj inteligenciji*) kao i obrat u njegovu odnosu prema Meštrovićevim »vidovdanskim« inspiracijama ili Vojnovićevim i Nazorovim jugonacionalistički orijentiranim dramama i pjesmama (*Jedna dekorativna laž*, 1917; *Priviđenja*, 1918).

Uvidi u probleme suvremenoga hrvatskog društva i u zaostalost Balkana nisu Krležu pokolebali u uvjerenju o smislenosti »jugoslavenske sinteze«, ali su ga naveli da aktualno društveno stanje južnoslavenskih naroda (u rasponu od ekonomije do kulture i ideologije) shvati kao otvoreni problem koji valja prevladati političkim sredstvima. Stoga je buduću državu počeo zamišljati ne samo kao okvir ujedinjenja nego i kao politički instrument civilizacijskoga napretka. To se njegovo uvjerenje dodatno učvrstilo i ideološki oblikovalo pod dojmom boljševičke revolucionarne akcije u Rusiji u listopadu 1917. Listopadski je prevrat u Rusiji Krleža doživio kao prijeloman svjetskopolitički događaj: boljševičku je teoriju besklasnoga društva smatrao pravednom i provedivom, imao je povjerenje u prve Lenjinove inozemnopolitičke poteze (povlačenje Rusije iz

rata, mir u Brest-Litovsku), a dijelio je i boljševičke nade u svjetsko širenje revolucije, o čemu govore njegove tadašnje, pa i naknadne interpretacije socijalnih i vojnih pobuna u Austro-Ugarskoj.

Potkraj 1918, nakon poraza Centralnih sila i raspada Austro-Ugarske, provedeno je ujedinjenje kraljevina Srbije i Crne Gore s Državom Slovenaca, Hrvata i Srba (tzv. Državom Narodnoga vijeća), koju su u jesen 1918. formirali parlamenti i političari južnoslavenskih habsburških zemalja. Novu je državu, u prvom razdoblju njezina postojanja Krleža prihvatio s pomiješanim osjećajima. Njezinu ideologiju »narodnoga jedinstva« južnih Slavena, u načelu je prihvatio: počeo je objavljivati i u Beogradu, surađivao je s urednicima unitarističkih časopisa (*Jugoslavenska njiva*, *Književni Jug*, *Nova Evropa*), a isprva je prihvatio i ekavicu srpskoga tipa, od koje se tada namjeravalo načiniti državni jezik. Istodobno se, međutim, javljaju u njega i prvi znakovi nezadovoljstva društvenim uređenjem države. Može biti da mu je odmah zasmetao njezin tvrdokorni centralizam (u članku *Prije trideset godina* govori o jednome svom neobjavljenom feljtonu iz 1917, u kojem je pisao o potrebi da se »na Balkanu i na Dunavu« primijeni »švicarski kantonalni, federativni sistem«), ali njegova protivljenja u većoj su mjeri izazvana jugoslavenskom socijalnom politikom i sve otvorenijim državnim antikomunizmom koji ga je pogađao kao lijevo orijentirana pisca i zagovornika ruske revolucije. To potvrđuje i prva njegova organizirana reakcija na novu društvenu stvarnost — priklanjanje jugoslavenskim komunistima 1919. Reakcije po crti nacionalne osjetljivosti javile su se u Krleže nešto kasnije, a obično su proizlazile iz suočenja s političkom retorikom srpskih pisaca i intelektualaca rojalističkoga stava (usp. članke o Šantiću i Dučiću objavljene u Književnoj republici, 1924).

Do sredine 20-ih godina Krleža je postupno sredio dojmove, stekao pregled nad društvenim i političkim životom nove države, upoznao strateške ciljeve, ideologije i vodeće ljude jugoslavenskih stranaka. Ta su ga iskustva uvjerila da čin državnoga ujedinjenja Srba, Hrvata i Slovenaca nije dokinuo, nego je čak intenzivirao nacionalno pitanje. Stoga je ono u razdoblju od sredine 20-ih godina do pred II. svj. rat postalo važnom temom njegove politički i ideološki usmjerene publicistike. U nekoliko samostalnih publicističkih priloga (*O našoj inteligenciji*; *Malograđanska historijska shema*; *O malograđanskoj ljubavi spram hrvatstva*; *Slom Frana Supila*; *Stjepan Radić u Beogradu*; *Stjepan Radić na odru*; *Kalendar jedne parlamentarne komedije*; *Teze za jednu diskusiju iz godine 1935*) razvio je vrlo razrađenu i u osnovnim tezama koherentnu kritiku političkih prilika u Kraljevini SHS (odn. Jugoslaviji), pri čemu je ponudio i svoje cjelovito viđenje jugoslavenskoga, a napose hrvatskoga nacionalnog pitanja.

Svoja međuratna razmišljanja o nacionalnim problemima u Kraljevini SHS i Jugoslaviji Krleža je temeljio na materijalističkom svjetonazoru, na marksističko-lenjinističkim predviđanjima o svjetskopolitičkoj ulozi radništva i »potlačenih slojeva« i na preduvjerenjima o povijesnoj istrošenosti građanske politike. Promotrena na podlozi separatističko-unitarističkih kontroverzija tipičnih za politički i stranački život međuratne Jugoslavije, ta su razmišljanja bliža unitarnom stajalištu: premda se protivi aktualnoj jugoslavenskoj državnoj politici, Krleža ipak inzistira na »dinamičkim, revolucionarnim mogućnostima Š...Ć ujedinjenja«.

Prema njegovim tadašnjim pogledima, hrvatski nacionalni otpor jugoslavenskoj unitarističkoj politici, kako ga interpretiraju i politički uobličuju hrvatske građanske stranke, napose Radićeva HSS, ima svojih obrazloženja. On je odgovor na nepokolebljivi i nasilni unitarizam beogradske politike, na koji je i sam Krleža osjetljiv (»Danas spram Beograda, draga naša Hrvatska nije više ni to što je bila u odnosu spram Kolomanove Krune Š...Ć. Iz jugounionističke perspektive, Hrvatska je danas prisajedinjena prečanska provincija, objekt i interesna sfera čaršije kao Makedonija ili Bosna sa Hercegovinom, jedno izvjesno političko područje okupirano četama na temelju st. germanskog mirovnog ugovora godine 1918.«, *Stjepan Radić u Beogradu*). Otpor hrvatske politike Beogradu utoliko je opravdaniji što iza »jugounionističke« politike i njezinih nosilaca ne stoje ideali nadnacionalnoga ili »nadplemenskoga« jugoslovenstva, nego srpski i staleški interesi (»Kruna je danas jednostavna formula političke supremacije generaliteta, patrijaršije, državne ideje i svih onih bezbrojnih interesenata koji su se pretvorili u apologete ove rasne laži«, *Teze za jednu diskusiju iz godine 1935*). S druge strane, Krleža smatra da hrvatske nacionalno usmjerene stranke postavljaju

nacionalno pitanje na neadekvatan način. Ta se ocjena dijelom temelji na njegovim svjetonazorskim preduvjerenjima, po kojima je socijalno stanje društva jedini stvaran politički problem (»samo ŠšuĆ socijalne teze svjetla u današnjoj tmini«, *Slom Frana Supila*), dok su nacionalne ideje o pravu naroda na samoodređenje ideološke tvorevine, tj. strateški instrumenti građanskoga sloja i njegovih ekonomskih interesa: »To 'pravo samoodređenja', o kome se toliko deklamira u posljednje vrijeme lijevo i desno, u građanskom društvu znači osamostaljenje na suverenoj političkoj bazi u svrhu što bržeg, što svrsishodnijeg ostvarenja samostalnog tržišta, dotično samostalnog građanskog (dakle, danas kapitalističkog) prava eksploatacije« (*Teze za jednu diskusiju iz godine 1935*). S druge strane, Krležino nepovjerenje u hrvatsku nacionalnu politiku ima i životnoiskustvenu podlogu te djelomično proizlazi iz njegovih čestih razočaranja etosom hrvatskih političkih ljudi, a vjerojatno i iz njegove trajne dvojbe o političkim, intelektualnim i umjetničkim dometima naše »seljačke« i »malograđanske« sredine. Naravno, kritizirajući »filistarsko Š...Ć , nazovigospodsko hrvatstvo«, Krleža razmišlja i o mogućnostima njegova prevlađivanja. Ta se njegova razmišljanja kreću u rasponu od teze da bi hrvatsko nacionalno pitanje valjalo osloboditi klasnih predznaka (»Treba to Hrvatstvo dakle već jedamput odrediti nekako tako, da ono ne bude uvijek samo u sebe 'zaljubljeno Hrvatstvo' hrvatskih kućevlasnika i 'dobrostojećih građana', nego pomalo i Hrvatstvo stanara i bijednika, gladnih ribara i nezadovoljnih Turopoljaca«, *O malograđanskoj ljubavi spram hrvatstva*), do uvjerenja da se hrvatsko nacionalno pitanje (zajedno sa srpskim) može prevladati politikom vođenom u interesu južnoslavenskoga proletarijata i seljaštva, koji su, tobože, neosjetljivi na nacionalne diobe. Karakteristično je da Krleža smatra kako bi i Radićeva seljačka ideologija imala izgleda na uspjeh kad ne bi bila ograničena nacionalnim programom, pa vođi HSS-a prigovara da vodi politiku »po modelu hrvatske romantičarske Inteligencije« namjesto da »na osnovu negativnog, seljačkog, klasnog iskustva zamisli solidnu i dosljednu političku koncepciju za agrarnu solidarnost masa na čitavom seljačkom terenu ove zemlje, da organizuje logičnu seljačku politiku protivu gospodskih koncepcija i interesa Staleža i Redova ne samo u okviru Hrvatskoga Sabora Š...Ć nego i u Beogradu« (*Stjepan Radić u Beogradu*). Stav o južnoslavenskom proletarijatu kao kolektivnom subjektu, koji je sposoban dokinuti i obezvrijediti nacionalističke programe hrvatskih i srpskih stranaka, u osobito se razrađenu obliku izlaže u *Tezama za jednu diskusiju*: »Zadatak proletarijata jeste u tome da otme lijeve agrarne, klasnoturbulentne mase paupera, srednjaka, bezemljaša i seoske bijede, koje se nalaze pod neposrednim utjecajem Hrvatske republikanske seljačke stranke, kao i srbijanskih seljačkih agrarnih grupacija pod lijevim radikalskim krilom ili pod vodstvom terazijskih zemljoradnika.«

Teze za jednu diskusiju, koje su služile kao predložak u internim raspravama jugoslavenskih komunista 1935 (u vezi s nastojanjem da se formira jedinstvena Pučka fronta), posljednji su ambiciozniji Krležin pristup nacionalnom pitanju u međuratnom razdoblju. Od sredine 30-ih godina do početka rata, Krleža se sve jače distancirao od Komunističke partije, što je možda djelovalo destimulirajuće na njegov interes za nacionalne probleme, koji je dotada stajao u vezi s njegovom lijevom političkom svrstanošću i s ideologijom ljevice. Otvoreno je pitanje je li njegovo udaljavanje od Komunističke partije utjecalo na sadržaj njegovih stavova prema jugoslavenskoj nacionalnoj problematici. Nacionalne teme u njegovim beletrističkim djelima iz kasnoga međuratnog vremena ne daju jasan odgovor na to pitanje. Neki dijelovi *Balada Petrice Kerempuha* (1936), posebno zaključna poema *Planetarijom*, svjedoče o velikoj zaokupljenosti hrvatskom prošlošću i povijesnom sudbinom. S druge strane, alegorijski roman *Banket u Blitvi* (I. dio 1938, II. dio 1939) podrazumijeva negativan odnos prema nacionalnoj i državotvornoj borbi malih europskih naroda.

Nova politička situacija koju je 1941. izazvalo širenje svjetskoga rata na jugoslavenski prostor, s posljedicom privremena raspada Jugoslavije i uspostavom NDH, nije Krležu poticala na daljnja razmišljanja o nacionalnom pitanju. To je razumljivo, jer se Krleža u NDH našao pod zabranom javnoga djelovanja i u stanju stvarne životne ugroženosti, a nije vjerovao u opstanak geopolitičkoga poretka što su ga u Europi uspostavile osovinske sile. NDH je smatrao posve ovisnom o Njemačkoj, za koju je bio uvjeren da će u sukobu sa Sovjetskim Savezom i sa zapadnim saveznicima izgubiti rat.

Nacionalno pitanje i dodirna politička i kulturnopovijesna problematika ponovno su zaokupili Krležu i motivirali njegova praktična djelovanja u godinama nakon završetka rata i uspostave socijalističke Jugoslavije. U poslijeratnim uvjetima, njegova očitovanja o nacionalnim temama nisu mogla imati funkciju kakvu su imala u međuratnoj Jugoslaviji, kad je njegovo djelomično solidariziranje s hrvatskim nacionalnim zahtjevima značilo argument u polemici s beogradskom politikom, a tumačenje hrvatskoga nacionalizma kao izraza klasnih interesa otvaralo frontu prema »malograđanskom Hrvatstvu«. Novi, naime, režim, u skladu sa svojom općom političkom i svjetonazorskom isključivošću, nije dopuštao pristup problemu nacija koji bi odstupao od partijskih stavova te je isticao da je nacionalno pitanje optimalno i konačno riješio uspostavom ravnoteže između savezne države i federalnoga sustava. Krleža, koji je svojim tekstovima iz 40-ih i 50-ih godina u više navrata legitimirao pojedine aspekte jugoslavenskoga totalitarizma (protuvjersku politiku, zabranu stranaka i parlamentarizma, zabranu stvarne sindikalne borbe), pokazao je spremnost da se i nacionalnih tema prihvati uz uvjet deklarativna slaganja sa službenom politikom. Tu je spremnost jasno izrazio 1947. u članku *Prije trideset godina (1917-1947)*, gdje je svoje predratne stavove o nacionalnom pitanju — pooštrivši ponešto njihov protugrađanski i, napose, protuklerikalni karakter — pokušao ugraditi u okvir nove politike. Na istoj crti stoje i mnogobrojni njegovi iskazi o Josipu Brozu Titu, o kojem je u više navrata ustvrdio da je uspješno sredio odnose među južnoslavenskim narodima (»pojava južnoslovenske države jedini ŠjeČ relativno mudar oblik za garanciju suvereniteta i političke nezavisnosti ovih naroda«, *Tito*, 1957).

Stavovi i projekti u vezi s nacionalnim pitanjem što ih je Krleža izlagao u doba nakon 1945. u dobroj mjeri počivaju na njegovim predratnim idejama. Ipak, vjerujući da je titovska politika riješila pitanje društvenih i međunacionalnih odnosa u novoj Jugoslaviji, on nacionalne teme više nije shvaćao kao otvoreni problem i argument u političkim polemikama, nego kao osnovu različitih kulturnih projekata usklađenih s novim društvenim sustavom. Najvažniji je od tih projekata *Enciklopedija Jugoslavije* (1955-71). Ideju *Enciklopedije* utemeljio je Krleža na shvaćanju južnoga slavenstva kao povijesno i kulturno samosvojna kolektivnoga subjektiviteta »između Rima i Bizanta«, koje je shvaćanje izgradio još u mladosti. Pritom su, naravno, i *Enciklopedija* i njezina temeljna misao vodili računa o potrebi nove države za kulturnom legitimacijom i o njezinu vanjskopolitičkom samorazumijevanju, napose o Titovoj politici »trećega puta« odnosno »blokorskoga nesvrstavanja«, sve izraženijoj nakon 1948. U pripremi *Enciklopedije* Krleža se prihvatio opsežna publicističkoga rada na osmišljenju jugoslavenskoga kulturnog identiteta kao izraza »samosvijesti i životne snage naših etničkih masa, bez obzira na geografsku ili etničku podjelu« (*O nekim problemima Enciklopedije*). Iz te su aktivnosti proizašli članci *Zlato i srebro Zadra* (1950), *Srednjovjekovna umjetnost naroda Jugoslavije* (1950), *Srpska i makedonska freska* (1951), *O ratovima na jugoslavenskom terenu* (1954), *O stopedesetgodišnjici ustanka* (1954), *Bogumilski mramorovi* (1954), *Jugoslavensko pitanje u Prvom svjetskom ratu 1914-1918* (1960) i, napose, *Illyricum sacrum* (1963). Ideja jugoslavenske kulture, kako se obrazlaže u spomenutim člancima, počiva na sljedećih nekoliko pretpostavaka: južni Slaveni pojavili su se na prostoru »od Alpa do Carigrada« kao cjelina; vjerske, političke i kulturne veze u koje su južni Slaveni stupili nakon dolaska u Ilirik prouzročile su njihovu dezintegraciju, a nisu bitno pridonijele njihovu civilizacijskom razvoju (»mi se nismo pojavili ni razvili ni civilizirali kao narodi, zato što smo se priklonili bizantinluku ili latinluku«, *Illyricum sacrum*); podjele među južnim Slavenima proizvod su izvanjskih utjecaja i ideologija prihvaćenih od katoličkoga Zapada, pravoslavnoga Istoka i Islama, a njihovu su učvršćenju naknadno pridonijele hrvatska i srpska građanska klasa u 19. st. (»naša građanska inteligencija, njeni najraznovrsniji malograđanski provincijalni reprezentanti 19. stoljeća, koji predstavljaju uzajamnu političku i kulturnu negaciju«, *O nekim problemima Enciklopedije*); marksizam, kao svjetonazorska osnova novoga jugoslavenskoga društva, mogao bi pridonijeti demistifikaciji južnoslavenskih nacionalnih strategija, kako ih je formuliralo hrvatsko i srpsko građanstvo, i pospješiti jugoslavensku kulturnu sintezu (»Valjalo bi dijalektičkom ekspertizom osloboditi naše suvremene kulturnohistorijske poglede od onoga mračnog balasta, koji bi se, bez pretjerivanja, mogao prozvati našom ukletom reakcionarnom tradicijom«, *O nekim problemima Enciklopedije*).

Krležina poslijeratna vizija »južnoslovenske« kulture i njezino ostvarenje u obliku *Enciklopedije Jugoslavije* može se smatrati sistemski afirmativnom idejnom tvorevinom. Ona je proizišla iz narudžbe političkoga sustava, a svojim je svjetonazorskim temeljima kao i kulturnozemljopisnim opsegom svoje tematike potvrđivala ključne političke mitove Titova vremena, od teze o riješenome nacionalnom pitanju, do jugoslavenske težnje političkoj i kulturnoj autarkiji između Zapada i Istoka. S druge strane, ne valja previdjeti ni njezine povoljne učinke, posebno kad je riječ o njezinu utjecaju na kulturni život u Hrvatskoj, koji je u razdoblju nakon 1945. bio izložen različitim restrikcijama. Krležin je enciklopedijski projekt djelovao poticajno na proučavanje hrvatske kulturne prošlosti i sređivanje spoznaja o njoj, a sam je Krleža, zahvaljujući čvrstoći svoga političkog položaja, uspijevaio rehabilitirati određene teme i osobe iz hrvatske kulturne prošlosti za koje se činilo da će trajno ostati pod ideološkom zabranom (već 1947, na primjer, pisao je pozitivno o Starčeviću). Istina, njegov program »negacije Š...Ć reakcionarne (palanačke, kampanilističke) tradicije« često je rezultirao i niskim ili negativnim vrednovanjem važnih poglavlja iz hrvatske kulture i povijesti.

Nakon sredine 60-ih godina Krleža se manje zalagao za svoj koncept jugoslavenske kulture, bilo zato što je zamisao *Enciklopedije* već ušla u fazu ostvarivanja, bilo zato što je pod dojmom političkih događaja počeo i stanje nacionalnih odnosa u novoj Jugoslaviji doživljavati kao problematično. Istodobno je rasla njegova svijest o žrtvi koju hrvatski kulturni identitet, još od preporodnih vremena, prinosi ideji južnoslovenskoga zajedništva, što se očitovalo u dijelovima njegova obljetničkoga govora o ilirskom preporodu (*Uvodna riječ na znanstvenom savjetovanju u Zagrebu o 130-godišnjici hrvatskog narodnog preporoda, 29-31. III. 1966*). U biografskoj i književnopovijesnoj literaturi o Krleži objavljenoj potkraj novojugoslavenskoga razdoblja ili nakon raspada Jugoslavije (Kadić, Čengić, Lasić) nerijetko se upozorava da je pisac 60-ih godina postajao svjestan napetosti aktualnih hrvatsko-srpskih odnosa te da se posebno pribojavao opasnosti koje bi mogle nastati ako se interesi ostataka velikosrpskih ideologija poklope s funkcijama savezne države. Svojevrsna je potvrda tome Krležin potpis na *Deklaraciji o položaju hrvatskoga književnog jezika* (1967), ali i mnoge stranice njegova posljednjega romana *Zastave*. U njemu je, doduše, kroz političke opcije glavnih likova (Kamilo Emerički, Joja) pokušao opravdati ideju jugoslavenskoga zajedništva i uzdići je iznad građanskih partikularizama, ali se mnoge scene romana mogu shvatiti kao opomene o nespojivosti hrvatskih i srpskih nacionalnopolitičkih interesa i programa. Ipak, potpisivanje *Deklaracije* i prikrivena polemika *Zastava* jedine su jasnije manifestacije Krležine dvojbe o ispravnosti novojugoslavenske nacionalne politike. U »hrvatskom proljeću« 1971. Krleža nije sudjelovao. Slamanje »proljeća« promatrao je pasivno, a ima potvrda da je Titovu politiku i dalje smatrao jedinim sigurnim utočištem hrvatskih nacionalnih interesa.

Ukupno uzevši, hrvatsko nacionalno pitanje, zajedno sa svojim južnoslovenskim analogijama, pripada među najvažnije i najtrajnije teme Krležina književnog opusa. Krleža se njime zanimao još od vremena koje prethodi njegovoj prvoj književnoj afirmaciji pa sve do posljednjih desetljeća života. Stoga je poznavanje nacionalnoga pitanja kao historiografskoga predmeta i kao općega mjesta u hrvatskom i srpskom ideološkom diskurzu nezaobilazan uvjet za valjan pristup Krležinu književnom djelu. Velik dio njegovih esejističkih i memoarskih tekstova sadržava izravna očitovanja i teze o nacionalnom pitanju, a mnogi radovi, nefikcionalni i beletristički, reagiraju na aktualno stanje hrvatske i jugoslavenske nacionalne problematike ili na političke interpretacije toga stanja. S druge strane, Krležina su izjašnjenja o nacionalnim temama imala i nezanemarljiv utjecaj na protagoniste domaćih političkih i kulturnih zbivanja, pa se mogu smatrati i dijelom povijesti nacionalnoga pitanja u Hrvata i u drugih južnih Slavena.

Krležino viđenje nacionalnoga pitanja ima, dakle, trajno kulturnopovijesno značenje, a od važnosti je i za razumijevanje opusa. Ali, kad se vrednuje prema spoznajnim dosezima, ono pokazuje određenu jednostranost i ovisnost o prevladanim ideologijama, društvenim doktrinama, filozofskim pretpostavkama i političkim konstelacijama. U današnjim su povijesnim uvjetima veću aktualnost zadržali Krležini sudovi o unutrašnjim problemima hrvatskoga društvenog i kulturnog života, dok je njegove teze o odnosima južnih Slavena, njihovih nacionalnih programa i njihovih kultura, napose

one iz razdoblja nakon 1945, novija povijest većim dijelom opovrgnula.

Zoran Kravar